

Új értékelés a Volksbundról

Norbert Spannenberger: *A magyarországi Volksbund Berlin és Budapest között 1938–1944.* Fordította: Doba Dóra. Lucidus Kiadó, Kisebbségkutatás Könyvek, Budapest, 2005. 430 oldal

Norbert Spannenberger nehéz feladatra vállalkozott, amikor a *Volksbund* történetének megírásához fogott. Nem szakmai tekintetben, hisz módszertani vonatkozásban ez a kérdés sem jelenthet nagyobb akadályt a kutató számára, mint bármilyen más probléma feltárása. Csapdahelyzet elé a téma előélete állította, s az a – többször változó – társadalmi, politikai környezet, mely döntően befolyásolta annak ellentmondásos megítélését. A történeti szakirodalomban (és még inkább a publicisztikában) itthon és Németországban egymással felelő, egyes időszakokban szélsőséges értékítéletek ütköztek egymással. E viták – ha csökkenő mértékben is – a legutóbbi időkig (legalább 1987-ig) inkább az álláspontok megmerevedését, mintsem közeledését eredményezték. Mindenekelőtt azért, mert az 1945 utáni magyar történetírás – a hatalom elvárásainak megfelelően, mondhatnánk: megrendelésére – a háborút követő megtorlás, a németek elűzésének történeti érvekkel történő igazolását kívánta szolgálni a *Volksbund* és általa az egész magyarországi németiség kollektív, a körülményeket és a részleteket nem mérlegelő elítélésével is. Az elűzöttek körében keletkezett munkák – a jogtalan vádak indokolt cáfolatán és visszautasításán túl – érzelmi hatásoktól is vezérelve olyan kérdésekben is menteni igyekeztek a szervezetet és vezetőit, melyekben vitathatatlanul súlyos felelősség terhelte őket. Magyarországon a reális kép kialakítását majdnem a rendszerváltásig nehezítette, hogy a kérdés történeti megítélése politikai állásfoglalás-

nak is számított. Ezért hosszú ideig sokkal inkább volt szó kölesönös (politikai) vádakodásról, mint (szakmai) vitáról. Ezzel magyarázható az is, hogy a *Volksbund* történetének első, levéltári kutatásra alapozott feldolgozása, Tilkovszky Loránt ismert munkája¹ igen heves és ellentétes reakciókat váltott ki.

Közhely, hogy 20. századi történelmünk – a sorozatos rendszerváltások következtében – mérhetetlen mennyiségű konfliktust keltett, s azokkal járó indulatot gerjesztett. Társadalmi és kulturális kötődésekkel is összefüggő nemzeti-nemzetiségi, politikai, vallási s ki tudja, még miféle érzelmek, s velük együtt gazdasági, hatalmi érdekek kusza szövevénye hálózta be a magyar társadalmat. Ennek – vagy egy részének – kibogozására tesz kísérletet mindenki, aki a korszak valamely részkérdését kívánja feltárni, annak eredetét, összefüggéseit megvilágítani. A szövevényt szálanként lehet csak kibogozni. De ha egy szálát sikerül legalább részben kiemelni, újabb bonyodalmak keletkezhetnek. A kutató olyan helyzetbe kerül, mint a horgász, ha az orsójáról lefutó nagy mennyiségű damil összegubancolódik. Ha az egyik hurkot meghúzza, kiszabadítja, azonnal egymásra feszül a többi. A kiemelt szál ugyan láthatóvá, áttekinthetővé válik, de árnyékot vet a többire, az összeszorult fonalak pedig áttekinthetetlenül válnak, visszasüllyednek a homályba.

A fentiek miatt a *Volksbund* kérdését (is) sokan „kényes” kérdésnek tekintik, amivel foglalkozni nagy bátorságot jelent. Magam azokkal értek egyet, akik vallják: ké-

¹ Tilkovszky Loránt: *Ez volt a Volksbund. A német népcsoportpolitika és Magyarország 1938–1944.* Budapest, 1978. A munka német kiadásban is megjelent: *Ungarn und die deutsche Volksgruppenpolitik 1938–1945.* Köln–Wien, 1981.

nyes kérdések nincsenek, csak kényes emberek. Spannenberger Norbert nem kényes ember, hisz e körülményeket ismerve tudta, hogy a téma megírásával keskeny ösvényre lép, mely csalóka csapdák között kanyarog. Új megközelítések, szempontok felvetésével, régi ítéletek jogos megkérdőjelezésével, határozott állásfoglalásaival azt kockáztatja, hogy egyik vagy másik oldalról a „túloldali verembe taszítják”. Amit könyvének német és magyar kiadását fogadó első magyarországi reflexiók is jeleznek.² Vállalkozása már ezért is nagyra értékelendő. Ennél azonban sokkal többről van szó: komoly történelmi teljesítményről, melynek szakmai hozadéka egyaránt jelentős mind a konkrét kérdéskörrel kapcsolatos tárgyi ismereteink, mind módszertani tanulságok tekintetében. Mindezek következtében a recenzens most nem a tartalmi részletekre koncentrálna, hanem a megközelítésre.

Mindenekelőtt le kell szögeznünk: egészséges (és látszólagos) ellentmondás van az *indíttatás* és a *megvalósítás* módja között. Az előbbivel kapcsolatban a szerző maga vallja meg, hogy „az első, de még nem tudatos impulzusokat” magyarországi német, tehát érintett családjában kapta, melynek beszélgetéseiben, vitáiban gyakori téma volt a „*Volksbund*-idők” taglalása. Ezt erősítették a Baden-Württembergbe telepített elűzöttek körében szerzett élmények. Mindezekben nyilvánvalóan keveredtek az adatszertű ismeretek a mind szakszerűbbé váló kérdésfelvetésekkel s a soha el nem múló érzelmi kötődésekkel. (15. old.) A megvalósítást, a maga által feltett kérdések megválaszolását azonban a szakszerűség, a történetírói módszerek professzionális alkalmazása jellemzi.

Az első kiemelendő momentum, ami a többit is meghatározza, az, hogy a problémát annak kezeli, ami: egy bonyolult folya-

mathalmaz egyik elemének és egyben következményének.

Már a cím is jelzi, hogy radikálisan szakít a korábbi magyar történelmi irodalomban megfogalmazott s az összefoglalásokban, tankönyvekben ma is gyakran felbukkanó leegyszerűsítéssel, miszerint a *Volksbund* s azon keresztül a hazai németiség kezdettől a náci Harmadik Birodalom és *Führer*ének kiszolgálója, „ötödik hadoszlopa”, mely a magyar társadalom rovására fejtette ki áldatlan tevékenységét, annak jóindulata ellenére. Spannenberger sokoldalúan bizonyítja, hogy három – önmagában is összetett – társadalmi-politikai tényező és érderendszer időben változó intenzitású kölcsönhatásainak eredményeként jött létre a *Volksbund*, és módosult tevékenysége 1938–1944 között. Az *Ungarndeutschtum* ebben a folyamatban szuverén entitásként vett részt, önálló, magyarországi és német érdekeit, ebből fakadó sajátos értékeit és érzéseit kifejezésre juttatva és védve – mind a vele szemben nem kellő megértést tanúsító magyar állammal és társadalommal, mind a külföldi németiségre is figyelő, azt esetenként saját érdekeinek megfelelően is szervezni, befolyásolni igyekvő Németországgal, annak társadalmi és politikai szervezeteivel szemben. Magatartását azonban döntően befolyásolta a két állam és különböző szerveinek, szervezeteinek vele kapcsolatos politikája. A német és magyar kormányzat lépéseit pedig – gazdasági, külpolitikai stb. – érdekeik által determinált, egymáshoz fűződő viszonyuk mindenkor helyzete formálta. Spannenberger mindhárom tényező nézőpontjából, azok érdekeit mérlegelve vizsgálja a *Volksbund* történetét s annak alakulásában játszott szerepüket.

Megállapításai közül most csak kettőre hívjuk fel a figyelmet.

Egyrészt alapvető fontosságú dokumentumokkal bizonyítja, hogy Hitler hatalomra jutása után nem vonta azonnal irányítása alá a határon túli német kisebbségek ügyét. Jóllehet az NSDAP-ban azonnal megkezdődtek erre az előkészületek, ám

² Tilkovszky Loránt recenzója, *Századok*, 137. (2003) 5. sz. 1260–1264.; Weisz János: *Mi volt a Volksbund?* *Élet és Irodalom*, 50. (2005) 10. sz.

kezdetben sem megfelelő szakemberek, sem koncepció nem állt a párt rendelkezésére. Az ún. náci népcsoport-politika irányelvei csak 1937-ben készültek el. Addig az irányítás maradt a – részben átalakított – feladatokat évtizedek óta konzervatív szellemben ellátó társadalmi szervezetek kezében. E téren a pozíciókat csak 1937-ben vette át az állam, illetve a terület birtoklásáért egymással is versengő náci szervezetek közül győztesen kikerülő *Volksdeutsche Mittelstelle* (VOMI). A Harmadik Birodalom kormányzata pedig csak újabb egy év múlva tudott olyan befolyást gyakorolni a térség országaiban – Magyarországon, Romániában és Jugoszláviában – működő német népcsoport-szervezetekre, mely révén azokat saját külpolitikai céljainak szolgálatába állíthatta. Ez a – sehol sem egységes – organizációkon belül mindenütt a radikális „újítók” vezető szerepének biztosításával járt együtt. A náci népcsoport-politika gyakorlatát azonban nem a kisebbségben lévő német lakosság érdekeinek védelme jellemezte, hanem a Birodalom külpolitikai, majd háborús céljainak szolgálata, a külföldön élő németek ezek érdekében történő felhasználása. Hitler azonban ennek érvényesítésével és a magyarországi németek jogos kisebbségi követeléseinek segítségével 1940-ig, részben 1942-ig nem akarta rontani esélyeit a magyar kormányzattal való együttműködés terén.

A korábbi képet jelentősen árnyalja továbbá Spannenberger precíz elemzése, mely bemutatja, hogy a *Volksbund* jellege, szerepe, tevékenységének tartalma jelentős változáson ment át 1938 és 1944 között. 1938 novemberében lényegében kulturális egyesületként alakult meg, s 1939 áprilisában elfogadott alapszabálya értelmében sem tölthetett be más szerepet. A Teleki-kormány még azt sem engedélyezte, hogy – a nemzetiszocializmust is beleértve, a világnézeti és pártpolitikai szempontok kizárásával – a nemzetiségi lét valamennyi területének (nyelv, iskolaügy, gazdasági, szociális kérdések) védelmét, szervezését szolgáló tevé-

kenységet folytasson. Népcsoportszervezetté történő átalakítása csak a második bécsi döntéssel együtt elfogadott „bécsi népcsoportegyezmény” nyomán kezdődött el. Az is fokozatosan teljesedett ki, s ebben az időszakban is markáns eltérések voltak a Basch irányította *Volksbund*-vezetés törekvései és az NSDAP, illetve a VOMI elvárásai között. A disszimiláció tekintetében például Baschék csupán a magyar hatóságok magyarosítási törekvései elleni határozott védekezést tartották feladatuknak, az utóbbiak viszont az elmagyarosodottak visszanevelését követelték. Véleményeltérések és azokból adódó feszültségek más kérdésekben is kialakultak. Teljes alárendelődésről pedig csak a német megszállást követően beszélhetünk.

Spannenberger azt is meggyőzően igazolja, hogy sem a *Volksbund* vezetése, sem tagsága nem volt egységes a nemzetiszocializmushoz, illetve magához a szervezethez fűződő viszony tekintetében. A magyarországi németek radikális vezetői már 1938 előtt is eltérő álláspontot képviseltek a náci eszmék magyarországi terjesztése kérdésében, s maga Basch sem tartozott annak szorgalmazói közé. Rendkívül eltérően reagált a német lakosság a *Volksbund* szervezésére – azok is, akik beléptek. A szerző körültekintően ismerteti a motivációk sokféleségét, a nemzetiségi identitás hatékonyabb védelmének reményétől, az ígéretek és gazdasági kedvezmények, segélyek hatásán át az 1942 után fokozatosan erősödő kényszerítésig, de azokról sem hallgat, akiket náci szimpátiák vezéreltek. Azt is precízen jelzi, milyen csalódást és elidegenedést váltott ki a kisebbség egy részéből a háború során rájuk kényszerített gazdasági-anyagi, illetve katonai (*Waffen-SS*-sorozások) áldozatvállalás. Különösen fontos a különböző német népcsoportok differenciált magatartásának vizsgálata. Spannenberger ismerteti a trianoni Magyarország területén és az Erdélyben, Bánátban, Dél-Bácskában élő németek eltérő reagálásait és azok okait. Betelepedésük, 1918 előtti jogi helyzetük, szociális ta-

goltságuk, mindezekből fakadó kulturális és politikai hagyományaik eltérésein túl azt, hogy a román és a jugoszláv állam – a magyar revíziós törekvések elleni védekezés-ként is – szabadabb lehetőséget biztosított az ottani német szervezetek számára. Ez utóbbinak különösen nagy szerepe volt abban, hogy a nemzetiszocializmus korábban és sokkal erősebben érvényesült az elszakított területek németiségének egy részében és szervezeteikben, mint a trianoni határokon belül. Nem véletlen, hogy a német birodalmi befolyás a terület-visszacsatolásokat (1940, 1941) követően erősödött föl a megnagyobbodott országterület egészén működő népcsoportszervezetben. Az erdélyi századok különböző szervezeteinek és a bácskai *Kulturbund* náci eszméket valló és birodalmi támogatást élvező vezetőinek nyomását Basch már nem volt képes úgy ellensúlyozni, mint korábban a *Volksbund* eredeti vezetésében működő radikálisokét.

Mindez azt is jelenti, hogy a szerző nem csak a politikai hatásokat vizsgálta. Arra is figyelt, milyen módon befolyásolta maga a honi németiség, illetve annak különböző – földrajzilag elkülönülő, szociális és kulturális értelemben, mentalitás tekintetében, politikai hagyományait és kultúráját, külső kapcsolatait stb. illetően egymástól jelentősen eltérő – csoportjai. Ezzel a témát kiszabadította a politikatörténet szűk keretei közül, és – pillanatra sem feledve a hazai és nemzetközi politikai tényezők meghatározó szerepét – társadalomtörténeti, sőt mentalitás- és kultúrtörténeti kontextusba emelte. A több szempontú elemzés számos részkerdést más megvilágításba helyezett, melyek alapján Spannenberger megalapozottan tett új megállapításokat.

A fenti összefüggéseket minden korábinál alaposabb forrásfeltárással támaszkodva és jóval nagyobb terjedelemben mutatja be. Rendkívül gazdag – főleg német – szakirodalom ismeretében vizsgálja gazdag forrásbázisát.

Az indíttatás mégis hagyott nyomot a munka tartalmán, a kialakult összképen. El-

sősorban az által, hogy a magyarországi németek motivációit nagy beleéléssel, körültekintő alaposággal tárja fel, s erre alapozva ad arról árnyalt és tárgyilagos elemzést – általában sikerrel. Ugyanakkor elnagyolt a németek *Volksbund*-dal kapcsolatos reagálásai egyik fontos tényezőjének, a magyar társadalom és elitek német kisebbséghez fűződő viszonyának bemutatása. Ezért érzi az olvasó gyakran kevésbé meggyőzőnek, esetenként kellő bizonyítás nélküli kategorikus kijelentéseknek a szerző ezzel kapcsolatos kritikái megállapításait. Láthatóan nem tudatos egyoldalúságról, nem tendenciózus bűnbakkeresésről van szó. A jelenség mindenekelőtt arra vezethető vissza, hogy Spannenberger a *Volksbund* történetét akarta megírni, s ennek „csak” egyik fontos körülménye a magyar társadalmi környezet és annak reagálása. Ezzel függ össze, hogy a magyar társadalom mentalitását, a közgondolkodást, illetve a kormányzat politikáját elemző magyarországi szakirodalmat – a magyar változat elkészítése során tett kiegészítések ellenére – sem hasznosította a szükséges mértékben e részösszefüggés teljes értékű bemutatásához.

A könyv keltette hiányérzet azzal a tanulsággal is szolgál, hogy a magyarországi németek cselekedeteinek mozgatórugóihoz hasonló alaposággal kell feltárni a magyar társadalom, s benne mindenekelőtt az elitek – Spannenberger által jórészt okkal kritikusan megítélt – német kisebbséghez fűződő viszonyát, a magyar kormányok nemzetiségi politikáját befolyásoló momentumokat. Nemcsak az államot képviselő hivatalnokok nézeteit, csendőrökét, rendőrökét, hanem az értelmiség különböző csoportjait, írókét, publicistákét és tudós etnográfusokét, történészekét is. És nemcsak a *Volksbund* időszakában, illetve az azt közvetlenül megelőző évtizedekben, hanem legalább a 18. századig visszatekintve. Azt, hogy e viszonyra mennyiben voltak hatással az idegenekkel szemben minden társadalomban felfedezhető – az eltérő nyelvvvel, szokásokkal, gaz-

dálkodási módszerekkel, erkölcsi, magatartási normákkal stb. összefüggő – fenntartások. Milyen érzelmeket váltottak ki a német telepeseknek adott kedvezmények, illetve hatékonyabb gazdálkodásukból, sajátos örökéleti rendszerükből stb. fakadó gazdasági sikereik? Mennyiben játszott szerepet az idegen (Habsburg/német) uralom elleni ún. „nemzeti függetlenségi” harcok hagyományából is táplálkozó nemzeti érzület? És a kérdések formájában megfogalmazható szempontokat még sorolhatnánk... De ugyanígy alapos és kritikus vizsgálat alá kell vonni az osztrák közéletben, illetve Németországban a magyarsággal és Magyarországgal kapcsolatos elmarasztaló értékítéleteket,³ az *Alldeutscher Verband*, más társadalmi szervezetek és vezető német politikai körök által deklarált, a más országokban élő németeknek – a befogadó országok rovására történő – irányítására irányuló törekvéseket s azok magyarországi politikai, társadalmi, kulturális hatásait. Súlyuknak megfelelően tárgyalva a náci ideológia és gyakorlat, a Harmadik Birodalom kül- és háborús politikájának minden következményét is. Ezek és számos, velük összefüggő kérdés árnyalt elemzése révén juthatunk el oda, hogy ugyanúgy érthetővé váljék a magyar társadalom különböző elemeinek viszonyulása a honi német kisebbséghez és szervezeteihez, mint ahogy – Norbert Spannenbergernek köszönhetően – ma már minden korábbinál világosabb képünk lehet a *Volksbund* története kapcsán az utóbbiak állásfoglalásainak, tetteinek mozgatórugóiról. E kettő együtt adhat valós összképet a

bonyolult és összetett jelenség egészéről. Ez azonban nem Spannenberger feladata. Azt, amire ő vállalkozott, becsülettel elvégezte. E kérdés megoldása másokra vár.

A rendkívül fontos és jelentős új eredmények alapján tehát a könyv szerzőjének sikerült az összegabalyodott, kusza szálak egyikét minden eddiginél hosszabban kiszabadítani és világossá tennie. Tovább lazult a csomó, de még létezik, ha oldottabb formában is. Létezik, már csak azért is, mert a felszínre hozott szál újabb – jóllehet halványabb – árnyékot vetett más szálakra, azok nem kellő megvilágítása következtében. A teljes kioldásra csak több szakember együtt lehet képes. Miként a horgász összegabalyodott damilját is könnyebben tudja két vagy több személy gyorsan és eredményesen szétbogozni – azonos megközelítéssel, összehangolt munkával. Az összehangolt munka pedig feltételezi, hogy mindenki ismeri és megérti a másik szempontjait, és képes azok ismeretében a sajátjait is kritikusan mérlegelni, ha úgy tetszik, „tudnak egymás fejével is gondolkodni”. Ezért úgy látom, a vizsgált témát illetően a megnyugtató megoldás akkor fog megszületni, ha a magyarországi németek helyzetéről egy „Szabó” fog Spannenbergerhez hasonló megértéssel írni, a magyarokéről pedig egy „Schneider”.

Végül, nem tekinthetünk el egy – nem a szerzőt illető – kritikai megjegyzéstől. Csak dicsérni lehet a Lucidus Kiadót, hogy vállalkozott a munka magyar nyelvű kiadására. Az előkészítésre szánt kevés idő azonban szükségszerűen azt eredményezte, hogy a fordítás és a szöveggondozás számos stiláris, mondatszerkesztési, gépelési hibával terhelt. Nagyobb gondosságot igényelt volna a német kézirat terminológiájának magyar fordítása is.

Mindez persze mit sem von le Spannenberger könyvének tartalmi értékeiből. Mert a szerző – éppen szakszerűsége, alapos és módszertanilag korrekt munkája, gondos elemzése révén – sok vonatkozásban túllepett a korábbi korlátokon. Munkája alap-

³ Az erre vonatkozó irodalomból csupán két példát említve: Hanák Péter: *Az osztrák és német vezető réteg magyarságképe a századforduló idején*. In: Pataki Ferenc – Ritoók Zsigmond (szerk.): *Magyarságkép és történeti változásai*. Budapest, 1999, 27–34.; Ormos Mária: *Magyarok – német „népi” és nemzetiszocialista szemmel*. In: uő.: *A történelem vonatán. Európa és Magyarország a 20. században. Múlt és Jövő*, Budapest, 2005. 107–129.

vető hozzájárulás nem csupán a *Volksbund* története, hanem azon túl a magyarországi németiség korabeli helyzete, a magyarsággal való kapcsolata, a hivatalos magyar nemzetiségi politika, a magyar–német kapcsolatok – s mindezek „kusza szövevényének” –, Magyarország ellentmondásokkal teli 20. századi történetének alaposabb megismerésé-

hez, mélyebb megértéséhez. Jelentőségét csak növeli, hogy olyan hiányokra is felhívja a figyelmet, melyeket másoknak kell megoldaniuk.

VONYÓ JÓZSEF